

BRANKO FUČIĆ, *Glagoljski natpisi*. Djela JAZU, knj. 57, Zagreb 1982, str. VI-XII + 1-420.

Među poslijeratnim izdanjima Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti knjizi Branka Fučića *Glagoljski natpisi*, o kojoj će ovdje biti riječi, prethodilo je nekoliko izdanja koja su svako za sebe značila događaj u proučavanju hrvatskoglagoljskoga kulturnog nasljeđa. Tu je u prvom redu djelo Josipa Vajsa *Najstariji hrvatskoglagoljski misal* (Djela JAZU, knj. 38, Zagreb 1948), a zatim slijede popisi i opisi glagoljskih rukopisa iz pera Vjekoslava Štefanića: *Glagoljski rukopisi otoka Krka* (Djela JAZU, knj. 51, Zagreb 1960) i *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije* (JAZU, Zagreb I/1969, II/1970). Na opis i istraživanje glagoljskih rukopisa na pergameni i na papiru Branko Fučić prilaže opis i obradu glagoljskih tekstova izvan knjiga – na kamenu, drvu ili kovini. Fučićeva knjiga plod je upornoga istraživačkog rada koji je trajao tri i pol desetljeća, a koji je sada okrunjen ovim izdanjem, kojim se, možemo to odmah reći, s pravom može podičiti u prvom redu autor djela, ali također izdavač i tiskara koji su dolično opremili ovo izdanje koje predstavlja izuzetan trenutak u istraživanju hrvatske kulturne prošlosti. Pred sobom imamo djelo koje je rezultat i znanstvene akribije i ljubavi prema našoj starini, u prvom redu prema hrvatskoglagoljskoj baštini, i to onome njezinu dijelu koji je manje od drugih izazivao pozornost dosadašnjih istraživača.

U knjizi *Glagoljski natpisi* prikupljena je na jednome mjestu glagoljska građa sačuvana do danas izvan knjiga: uklesana u kamen, urezana u kovinu ili drvo (epigrafi, natpisi) ili pak uparana tvrdim predmetom u zid (grafiti). Prva skupina, natpisi u strogom smislu, svojim nastankom vezani su uz predmet na kojem se nalaze, imaju spomenički značaj i žele sačuvati u sjećanju neki događaj (gradnju crkve ili kuće) ili pak čovjeka (natpis na grobu); grafiti su naknadno uparani u zid ili u sliku na zidu, ili pak ispisani bojom, kredom ili ugljenom, a redovito nemaju s predmetom na kojem se nalaze izravne veze. Sva takva građa naziva se epigrafikom, a tako se redovito (uz termin epigrafija) naziva i znanost koja prikuplja, razrješava i tumači epigrafsku građu. Sama pak građa može imati višestruko značenje ne samo za istraživanje povijesti pisma i jezika već također za povijesna istraživanja, za poznavanje kulturnih i gospodarskih odnosa itd. Osobito je značenje natpisa u tome što su ostali gotovo bez izuzetka na mjestu gdje su nastali pa nam daju sigurne podatke o kulturnoj geografiji. Grafiti su pak od osobita značenja za paleografiju: budući da se žbuka ili kamen odupiru oštrici predmeta kojim želimo uparati slova u njih, sila pritiska jasno odražava svaki duktus u oblikovanju slova. Grafit osim toga upisuje onaj tko zna pisati, možda nedotjerano i nevjesto, dok klesar može biti nepismen i raditi po uzorku koji mu je drugi napisao te više ili manje iznevjeriti prvotnu sliku pisma.

Korijeni Fučićeve knjige sežu duboko u 19. st., u vrijeme kad je poraslo zanimanje ne samo za knjišku hrvatskoglagoljsku građu već i za glagoljicu izvan knjiga. Neke natpise objavili su I. Kukuljević, Đ. Šurmin i L. Jelić, a dio epigrafske građe sačuvan je u neobjavljenim rukopisnim zbirka I. Kukuljevića, M. Sabljara, J. Volčića, Vj. Spinčića i dr. Sva je ta građa iskorištena u ovoj knjizi. Ipak, najveći dio građe sadržane i objavljene u ovoj knjizi otkriven je i zabilježen nakon posljednjega rata (58 %); oko 13-14% prije registrirane građe nestalo je ili namjerno uništeno u posljednjih 80-100 godina. To je bio razlog više da se sva poznata građa prikupi i izda. U knjizi je obuhvaćena glagoljska epigrafska građa u vremenskom rasponu od 11. do kraja 18. st., natpisi dakle koji su nastali kao plod žive i neprekinute glagoljske tradicije; nisu uzeti u obzir natpisi nastali u 19. i 20. st. Oni nisu plod žive tradicije i nastali su upravo stoga što glagoljica više nije u redovitoj uporabi pa u pojedinim slučajevima dobiva simboličko značenje (usp. npr. natpis na grobu franjevac-a-trećoredaca glagoljaša na zagrebačkom Mirogoju, ili pak natpis na desnom stražnjem zidu zagrebačke katedrale).

Knjiga B. Fučića, nakon *Predgovora* (X-XI), koji su napisali J. Hamm i A. Nazor, i *Kratica literature i arhivskih vrela* (XII), podijeljena je u tri dijela: *Uvod* (1-24), *Katalog* (25-390) i *Indeksi* (393-420). U *Uvodu*, upozorivši ponajprije kratko na sadržaj knjige i na značenje ovoga pothvata, autor razlaže topografiju i kronologiju glagoljske epigrafike. Na sedam zemljopisnih karata pokazuje nastajanje i širenje glagoljskih natpisa u vremenu i prostoru, a zatim povlačenje i uzmak iz javnog života. Jezgra glagoljskih natpisa od 11. do 13. st. nalazi se na hrvatskom sjeverozapadu, na kvarnerskim otocima i u Istri, te u Senju na obali Hrvatskog primorja. Na tom istom području javljaju se novi brojniji natpisi također u 14. st. U 15. i 16. st. nalazimo glagoljske natpise u unutrašnjoj Hrvatskoj, u zadarskom području i u Bihačkoj krajini. U 17. st. glagoljica se povlači na sjeverozapad i u zadarsko područje, a u 18. st. ostaje glagoljica na svojem »matičnom« području - otoku Krku, zatim u zadarskom području i u zadarskom zaleđu, oslobođenom od Turaka. Za pronalaženje pojedinih lokaliteta služe dvije pregledne karte s obilježenim nazivima mjesta u kojima su sačuvani glagoljski natpisi i grafiti (sl. 8. Topografija glagoljskih natpisa u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini; sl. 8a. Topografija glagoljskih natpisa u Istri).

Svi su natpisi doneseni dvostruko, u latiničkoj transliteraciji, tj. za pojedini glagoljski grafijski znak dolazi određeni latinički grafijski znak, i u latiničkoj transkripciji, tj. onako kako se pretpostavlja da je natpis izgovarao onaj koji ga je pisao. (Za većinu natpisa priložena je također fotografija ili precrt). Transliteracija natpisa potrebna je onima koji se iz znanstvenih pobuda zanimaju za natpise, a transkripcija je pogodnija za one koji po struci nisu jezikoslovci. Stoga su načela transliteracije i transkripcije razrađena u odlomku *Transliteracija i čitanje* (6).

Osobito valja spomenuti odlomak *Paleografske napomene* (6-14). Premda se Fučić ograđuje od namjere da napiše sustavnu paleografiju glagoljskoga pisma, ipak na ovo nekoliko strana nalazimo vrlo dobar sažet pregled glagoljske paleografije. Fučić razlikuje u razvoju glagoljskog pisma nekoliko karakterističnih stupnjeva u kojima se oblikovalo, ovisno o namjeni teksta, nekoliko tipova pisma: 1. obla glagoljica, 2. pismo formativnog perioda, 3. ustav (hrvatska uglata glagoljica), 4. poluustav i 5. kurziv. Osim priloženih snimaka za svaki tip pisma (sl. 9-13) Fučić je odabrao osamnaest karakterističnih glagoljskih slova (*azъ, buky, vědě, glagoly, dobro, estъ, iže, i, kako, myslite, našъ, pokoi, slovo, ukъ, hěrb, jorъ-jerъ, jatъ, ju*) i donio ih u crtežu prema dvadesetak glagoljskih spomenika, od najstarijih do najmlađih, pokazujući zorno njihov razvoj. Iako onaj tko se zanima za glagoljsku paleografiju može požaliti što u uvodu knjige ovaj pregled glagoljske paleografije nije mogao biti opširniji i potpuniji, a izrađen na način kako je to ovdje učinio B. Fučić, poveže li ovu građu s onim što je u poglavlju *Paleografski kriterij datiranja i terminologija (Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije, I, Zagreb 1969, 12-21)* također sažeto iznio prof. Vj. Štefanić, ima kratak ali veoma informativan nacrt glagoljske paleografije.

Na građi prikupljenoj u Fučićevoj knjizi moguće je pratiti sav razvojni put glagoljskog pisma u Hrvatskoj, od početaka do kraja 18. st. Sve razvojne faze uzete su u obzir u prikazu paleografskih osobina. Osobitu pozornost treba svratiti na razvoj glagoljice nakon pronalaska tiska. U tiskanoj knjizi ustalio se glagoljski ustav, u rukopisima uglavnom kurzivno pismo. U natpisima i grafitima upotrebljavaju se također ta dva tipa glagoljskih slova, ustav i kurziv, iako ne posve odijeljeno. Pojedina kurzivna slova naći ćemo nerijetko i u ustavnim natpisima. U 17. i 18. st. na kamenu i na drvu često je moguće zapaziti utjecaj svećanih početnih slova udvostručenih linija, onakvih kakve je upotrebljavala Propagandina tiskara.

Na paleografske napomene nadovezuju se napomene o upotrebi glagoljskih slova za obilježavanje brojeva (14) i o pokraćenom pisanju riječi (*Abrevijature i ligature, 14-15*), s popisom riječi koje najčešće susrećemo skraćeno napisane u natpisima, pa i općenito u glagoljskim tekstovima (nomina sacra; titule, epiteti, nazivi zvanja i položaja; kalendarski nazivi, osobna imena i prezimena). Nadahnuto je i svježe napisan završni dio uvodnoga poglavlja (15-23), koji pokazuje kako glagoljica nije bila samo pismo namijenjeno isključivo za pisanje sakralnih tekstova, u prvom redu liturgijskih, već se u građi koja je sabrana u ovoj knjizi zrcali cjelokupan život, sa svim svojim preljevima; na nekoliko strana zapravo je sažeto iznesen sadržaj svega onoga što se nalazi u središnjem dijelu knjige, u kataloškom popisu i opisu glagoljskih natpisa. Fenomen glagoljaštva i glagoljaša postaje nam iz ovih redaka blizak, prestaje biti knjiška apstrakcija i pretvara se u zbiljski život.

U središnjem dijelu knjige, *Katalogu* (25–390), popisano je i obrađeno više od tisuću natpisa i grafita. Građa je raspoređena prema mjestu nalazišta natpisa i grafita, svrstanih po abecednom redu u 517 kataloških jedinica. Natpisi i grafiti različita su opsega i značenja, od kraljevske darovnice uklesane u *Bašćansku ploču*, nadgrobnih spomenika uglednika ili pak ljudi o kojima danas ne znamo ništa više od imena uklesana na natpisu, do natpisa koji ovjekovječuje spomen na gradnju crkve, kuće ili kakve druge zgrade. U pojedinom je slučaju uklesano ime svih onih koji su sudjelovali u pothvatu, a u drugom je pak škrto zabilježena samo godina. Glagoljicom obilježene možemo naći godine lijevanja i nabave crkvenih zvana, ili pak ime vlasnika i godinu kupnje liturgijskih predmeta (ciborija, kaleža, posudica za sv. ulja, svijećnjaka). Dok su natpisi htjeli oteti zaboravu događaje javnog značaja, u grafitima su upisani trenuci koji gotovo isključivo pripadaju osobnoj povijesti onih koji su ih napisali i sebe tako sačuvali od bezimnosti. Pisci grafita često se zadovoljavaju upravo time da ostave ubilježeno svoje ime; mladi žakni pisanjem azbučnog reda glagoljskih slova žele upozoriti da su savladali osnove pismenosti, a kasnije će ubilježiti dan kad su primili svete redove ili odslužili mladu misu. Naći ćemo ponekad ubilježenu jadikovku zbog prirodnih nepogoda ili nepravdi koje su se događale; pred freskama priprosti će ljudi izraziti svoje divljenje, zgražanje ili suosjećanje prema sadržaju naslikanu na zidu; uz ime koje su zatekli napisano prije svojega izrazit će tu i tamo šaljivom i jetkom dosjetkom svoj prezir. U nekoj će pak zgodi ubilježiti samo svoje tiho zadovoljstvo što su umakli kiši (usp. »obilazak« zamišljenim glagoljskim lapidarijem u Fučićevu radu *Glagoljska epigrafika*, p. o. iz *Croatica christiana periodica* V/8, 1981, 143–176).

Obilnije su i opširnije u katalogu obrađeni oni natpisi koji imaju veću kulturnu i povijesnu važnost (opis *Bašćanske ploče* obasiže str. 44–61, u njemu je osim ploče obrađeno također datiranje, pismo i jezik, historijat istraživanja i čitanja te literatura; slično je također, iako u manjem opsegu, s *Plominskim natpisom*, *Valunskom pločom*, *Jurandvorskim ulomcima*, *Senjskom pločom*, *Ročkim abecedarijem* i dr.; u mnogo navrata autor se poziva između ostaloga na svoje objavljene radove s ovog područja). Svaki je natpis, kao što je spomenuto, transliteriran i transkribiran, a najveći ih je broj predstavljen fotografijom ili precrtom (ukupno 667 slika). U onim slučajevima kad su natpisi i grafiti već prije bili odgonetani od drugih istraživača, Fučić donosi i njihova čitanja. Tako stječemo uvid ne samo u natpise razbacane po terenu nego ujedno u povijest dosadašnjih napora u istraživanju ove građe i u prisutnost te građe u arhivskim zabilješkama. Na nekim su fotografijama snimljeni lokaliteti na kojima su nastali i sačuvani pojedini natpisi (Baška, Beli, Beram, Glavotok, Grobnik itd.), te se čitalac preko tih fotografija upoznaje s krajolikom i podnebljem u kojem je glagoljaštvo živjelo.

Za kulturnu sredinu u kojoj je glagoljaštvo živjelo karakteristični su natpisi u kojima se uz glagoljicu nalazi i ćirilica, i koji uglavnom govore o uzmicanju glagoljice prema zapadu. Na tipično glagoljaškom području značajni su natpisi u dva jezika i u dva pisma, počevši od hrvatsko-latinske i glagoljsko-latiničke *Valunske ploče*, do natpisa iz Rijeke, Glavotoka, Trsta, Sutomišćice i brojnih drugih, na kojima je uz latinski tekst samo godina upisana glagoljicom. Takav je i talijanski natpis iz Sv. Ivana od Šterne ili iz Silbe, te njemački tekst iz Štanjela, u kojima se uz strani tekst nađe nešto glagoljice.

Na natpisima i u grafitima upotrebljava se redovito govorni jezik, i u tome je također osobito značenje grafita za povijest jezika i dijalektologiju. Koliko je međutim u naših glagoljaša bio uvriježen crkvenoslavenski jezik hrvatske redakcije, svjedokom su crkvenoslavenski citati biblijskih i liturgijskih tekstova u grafitima (usp. br. 304/4, 371). I inače je poznato da su glagoljaši, bar neki među njima (budući da je često trebalo prevoditi nove liturgijske obrasce s latinskoga na crkvenoslavenski), poznavali latinski jezik. To je vidljivo i u grafitima; zanimljiv je međutim glagoljaški izgovor latinskog jezika i način na koji su transkribirali latinske tekstove (usp. br. 181/25: *ik fuit prezbiter Simon de Rocco*; br. 350/5: *amen, amen, diko vobiš*). Ima i dvojezičnih natpisa, hrvatski glagoljicom i latinski latinicom (usp. br. 14/7: *Hoc scripsit Vitus filius Pavlov ex Lica*). Istina je da to nisu odolji tekstovi komplicirane sintaktičke strukture; onakvi su međutim kakvi i drugi natpisi na grafitima. Koliko je pak ukorijenjeno poznavanje glagoljice u vrijeme kad ona pomalo uzmiče pred latinskim pismom, vidimo po natpisima uklesanim latinskim jezikom ili hrvatskim jezikom u latinici, kad se nakon latiničkog natpisa redovito upisuje godina glagoljicom (samo glagoljicom, ili pak uz rimske ili arapske brojke). U velikom broju natpisa glagoljski upisana godina i jest ono po čemu neki natpis nalazi mjesto u ovoj knjizi. (Budući da su natpisi redovito datirani ubilježbom godine, kod glagoljskih je natpisa to dragocjen podatak, budući da nam to omogućuje sigurnu paleografsku dataciju u drugim slučajevima.) Iz građe prikupljene u ovoj knjizi razabiremo da su se glagoljaši mnogo bolje snalazili u pisanju godina glagoljicom negoli u dekadskom sustavu arapskih brojki (usp. istovjetne zapise br. 214, 228).

Značenje glagoljskih natpisa nije značajno samo nama danas. Koliko je značenje ovih rječitih natpisa za procjenjivanje etničke i nacionalne pripadnosti vidio u njima stranac, lako ćemo prosuditi po brojnim devastiranim spomenicima. Ako su stranci željeli izbrisati ovo svjedočanstvo nacionalne pripadnosti, to još možemo razumjeti. Teško nam je međutim shvatiti razloge zbog kojih su domaći ljudi, ne slučajno ili pak neupućeni, pokušavali uništiti neke glagoljske natpise (usp. br. 427, 429).

Treće poglavlje ove knjige, *Indeksi* (1. Osobna imena, 2. Prezimena, nadimci / cognomina, agnomina/, 3. Titule, epiteti, časti i zanimanja, 4. Toponimi, ktetici, etnici, 5. Opći glosarij) ne pomažu nam samo da se snađemo u ovako obilnoj i na prvi pogled nepreglednoj građi, iako im je to prvotna namjena, nego će moći poslužiti i za druga istraživanja, prema svojem sadržaju. U njima je sabran svojevrsan rječnik riječi upotrijebljenih u natpisima i grafitima, koristan osobito za povijest jezika i dijalektologiju. Indeksi nas osim toga često upućuju na tumačenja pojedinih pojmova u samoj knjizi, koje ćemo inače uzalud tražiti u pojedinim priručnicima, a bez kojih bismo se inače teško snašli ne samo u razumijevanju građe ove pozamašne knjige, već nam omogućuju da shvatimo značenje pojmova i naziva iz različitih disciplina prisutnih svake na svoj način u ovom djelu (povijest umjetnosti, filologija, liturgika i dr.).

Fučičeva knjiga primljena je s neskrivenim zadovoljstvom; u dnevnom tisku i u sredstvima javnoga priopćavanja već je doživjela mnoga priznanja; nagrađena je i republičkom nagradom »Božidar Adžija«, kao što to doista i zaslužuje. Sigurno je naime malo knjiga u koje je uloženo toliko truda i kojih su rezultati tako značajni i dragocjeni. Pronalazio se podatak za podatkom, gonetao grafit za grafitom. Posao nije bio nimalo lak; na mnogo mjesta trebalo je umjesto odgonetnutih riječi staviti točkice kao znak da će naša radoznalost s obzirom na sadržaj pojedinih glagolskih natpisa fragmentarno sačuvanih, teško oštećenih ili gotovo uništenih, ostati nezadovoljena. Ipak, stvaralačka je mašta autorova u mnogo slučajeva pridonijela da su brojni tekstovi sretno odgonetnuti. Pred nama je knjiga koja se kao cjelina već vanjskim svojim izgledom (papir za umjetnički tisak, tvrdi uvez u platno, jasne fotografije i crteži) nameće kao nešto nesvakidašnje i vrijedno pažnje. Već s toga gledišta izdavač i tiskara zaslužuju puno priznanje. Ako smo i svjesni da je mnogo toga izgubljeno u nepovrat, u ovoj je zbirci za sadašnjost i za budućnost sačuvano i dostojno prezentirano ono što je preostalo.

O pogreškama u ovoj knjizi jedva je moguće govoriti. Riječ je očito o lapsusima koje je u ovako opsežnoj knjizi teško izbjeći; usp. npr. da te Bog čuva *toga* mesta (ne: *ovoga*), br. 203; ili: ANT(O)N' I M(A)TIJ' (ne: I), br. 474. U latiničkom natpisu br. 405 u riječi NOVEM̄BRA mjesto *b* stoji ćirilski tvrdi poluglas ъ. U istom natpisu inače dolaze uz kapitalu i mala slova *b* i *d*. Riječ treba transliterirati NOVEM̄BRA. Teško je da bi autor ovakvu pojavu (ćirilski tvrdi poluglas u latiničkom mlađem tekstu) ostavio bez ikakva komentara kad ovo ne bi bila tiskarska omaška.

Može nam se postaviti pitanje: je li autoru doista uspjelo doći do svih natpisa i grafiti; nije li ostao nezapažen i nezabilježen poneki podatak koji bi upotpunio prikupljenu građu, pa možda i koji spomenik koji bi bacio novo svjetlo u naše dosadašnje spoznaje? Mislim da će najveća nagrada samom autoru biti ako je za ono čime je godinama bio zaokupljen uspio i druge zainteresirati, pa kakav zapaženi

natpis ne prepuste zubu vremena ili ljudskom nemaru i nebrizi, već ga ne odugovlačeći snime i objave te tako sačuvaju od propasti. U usporedbi s trudom što ga je Fučić uložio u dosadašnje prikupljanje, obradu i objavljivanje glagoljskih natpisa (u ovoj knjizi, ali i u radovima koji su joj prethodili) bit će sigurno neusporedivo manje, iako svaki prilog može biti dragocjen.

Nadamo se da će mnogi posezati za knjigom B. Fučića; po načinu obradbe ona je pristupačna ne samo stručnjacima, jezikoslovcima i povjesnicima, koji će bez sumnje u njoj naći prikupljenu građu za daljnja istraživanja, već i svima onima kojima je stalo do toga da bolje upoznaju hrvatsku kulturnu baštinu. Po svojem sadržaju i po obradi svakoga pojedinog natpisa ova je knjiga mnogo više negoli običan katalog.

Knjiga koju smo predstavili ovim osvrtom nije samo svjedočanstvo o jednom području naše kulturne baštine, području koje se sastoji od više komplementarnih dijelova a zajednički ih obuhvaćamo nazivom glagoljaštvo. Ova je knjiga također – kao što je prirodno – svjedočanstvo o njezinu autoru. Rodom je s otoka Krka, eldorada glagoljaštva. Za glagoljaštvo otoka Krka osobita je sretna okolnost što je na Krku ne samo nastao i do danas ostao sačuvan velik broj glagoljskih kodeksa, nego i to što je Krk znao oduševiti ljude da glagoljicu njeguju i da glagoljaštvo kao kulturno nasljeđe proučavaju. Fučić je za glagoljicu vezan od djetinjstva, a u zrelim je godinama u njoj našao vrednotu kojoj je poklonio najbolji dio svojih snaga i svojega vremena. Svojim djelom B. Fučić pridružio se onim Krčanima – Črnčiću, Parčiću, Milčetiću, Štefaniću, da spomenemo najzaslužnije – koji su kulturno bogatstvo svojega zavičaja drugima otkrivali i time ih zadužili i obogatili.

Josip Tandarić

Супрасълски или Ретков сборник в два тома (in folio), Йордан ЗАИМОВ, увод и коментар на старобългарския текст, Марио КАПАЛДО, подбор и коментар на гръцкия текст, Българска академия на науките – Институт за български език, София 1982-1983.

Nakon Miklošičeva izdanja (*Monumenta linguae palaeoslovenicae e codice suprasliensi*, Vindobonae 1851) i Severjanovljeva (*Супрасълска рукопись*, Санктпетербургъ 1904) izašlo je pod okriljem Bugarske akademije znanosti (Институт за български език) novo tiskano izdanje *Suprasalskog zbornika*: novo izdanje što se tiče grčkog teksta, uvoda i komentara, dok je starobugarski tekst, zapravo, onaj isti koji je svojevremeno priredio Severjanov, osim nekih ispravaka ubačenih direktno u tekst i unesenih u popis tiskarskih pogrešaka (str. 9).